

13. **Чорновол І.** Польські та українські політичні доктрини 70–90-х років XIX ст. / І. Чорновол // Україна модерна. – 1999. – Ч. 2–3. – С. 34–57.

14. **Чорновол І.** Польсько-українська угода 1890–1894 рр. Генеза, перебіг подій, наслідки : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / І. Чорновол. – Л., 1995.

Надійшла до редколегії 24.10.2009.

УДК 930.25

О. П. Сарнацький

Запорізький національний технічний університет

СТАВЛЕННЯ ТА ДІЇ АДМІНІСТРАЦІЇ ПІВДЕННО-ЗАХІДНОГО КРАЮ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ЩОДО УКРАЇНСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ НАПРИКІНЦІ XIX – ПОЧАТКУ XX ст.

(на матеріалах щорічних звітів губернаторів цареві)

На підставі архівних джерел зроблено спробу висвітлити бачення керівниками адміністрації Південно-Західного краю Російської імперії діяльності політичних сил, що очолювали український національно-визвольний рух у ньому наприкінці XIX – початку XX ст., пропозиції до царя та центральної влади з тим, яким чином припинити її, а також дії у цьому напрямі, що були ними здійснені.

Ключові слова: губернатор, генерал-губернатор, Південно-Західний край, циркуляр, звіт, українські політичні партії, репресії.

На основе архивных источников сделана попытка осветить видение руководителями администрации Юго-Западного края Российской империи деятельности политических сил, которые возглавляли украинское национально-освободительное движение в нём в конце XIX – начале XX ст., предложения к царю и центральной власти с тем, каким образом прекратить её, а также действия в этом направлении, предпринятые ними.

Ключевые слова: губернатор, генерал-губернатор, Юго-Западный край, циркуляр, отчёт, украинские политические партии, репрессии.

In the article is an attempt to light up vision the leaders of administration of the South-West region of the Russian empire (on the basis of the archived sources) of activity of those political forces which headed Ukrainian national liberation motion in him at the end of XIX – beginning of XX ages, suggestion to the tsar and central power with that, how to halt it, and also actions in this direction, which were by them, is done.

Key words: governor, governor general, South-Western region, order, Ukrainian political parties, repressions.

Питання, пов'язані з національно-визвольним рухом у Наддніпрянській Україні наприкінці XIX – початку XX ст., привертають значну увагу сучасних вітчизняних науковців. Активно, зокрема, досліджуються поява, розвиток та діяльність українських політичних партій, які виникли в Україні саме в цей період. До сучасних розвідок з цього питання можна віднести публікації в наукових збірниках і журналах, окремі праці таких авторів, як П. Шморгун [35; 36], В. Борисенко [2], І. Курас [11; 12], Ф. Турченко [28-30], М. Козицький, О. Поліщук [9], Г. Касьянов [7; 8], О. Голобуцький, В. Кулик [3], В. Головченко [4], В. Колесник, О. Рафальський, О. Тимошенко [10], Ю. Лавров [13; 14], Т. Бевз [1], А. Павко [24; 25], В. Стрілець [27], С. Наумов [20; 21], С. Донченко [6], якими висвітлено різноманітні аспекти діяльності українських партій Наддніпрянщини та їхніх лідерів, починаючи від революційного напрямку і закінчуючи ліберально-

демократичним. Крім того, майже в усіх наукових розвідках та публікаціях зазначених авторів обов'язково, хоч і різною мірою, показані утиски, які відчували на собі діячі та прихильники зазначених партій з боку царської влади.

Певне уявлення про ставлення та дії царської адміністрації краю щодо зазначених партій та їхніх представників в окреслений період можна скласти розглядаючи різноманітну її діяльність відносно них. Вона мала як загальний, так і досить конкретний характер. Показу в загальному плані політики адміністрації царизму в Україні, яку вона здійснювала відносно українського національно-визвольного руху та діяльності його представників, дало певне висвітлення її в останні роки в працях вітчизняних науковців – О. Ярмаша [38], А. Чайковського і М. Щербак [32], а її співпраця з каральними та цензурними органами у цьому напрямі – у публікаціях О. Овсієнка [22; 23], що сприяло дослідженню цього питання.

Значну увагу питанням різноманітної діяльності генерал-губернаторів в Україні, їхнім функціям тощо приділила у своїх працях В. Шандра, спираючись при цьому на доволі широку за обсягом історіографічну та джерельну основу [33; 34]. У них дослідниця переконливо доводить, що всі дії, методи та засоби проведення ними відповідної політики у життя об'єднувала одна з головних цілей – зросійщення цих прикордонних територій імперії та приведення їх до російського зразка. Питанням ролі губернаторів у державному механізмі Російської імперії та національної політики царизму, яку вони проводили в Україні, присвячені монографії Н. Щербак [37], а також окремі дисертації, в яких опосередковано висвітлюється і проблема, що розглядається [5; 26].

Останнім часом побачили світ науково-публіцистичні статті А. Матвієнка, присвячені висвітленню діяльності генерала М. Драгомирова в Україні, який на межі XIX та XX ст. керував Південно-Західним прикордонним краєм Російської імперії та з розумінням ставився до дій відомих на той час представників так званого «українофільства» – В. Антоновича, П. Житецького та інших [15; 16].

Діяльність самодержавної адміністрації в Україні в загальному плані у зв'язку з так званим «українським питанням» [17; 19], а також дослідженню звітів губернаторів цареві як джерела по вивченню взаємовідносин центральної та місцевої влади в Росії [18] у другій половині XIX – на початку XX ст. приділяють увагу і сучасні російські дослідники. Разом з тим, політика царської адміністрації в Україні проти представників та прихильників українських політичних партій Наддніпрянщини та різні її складові й на сьогоднішній день є маловивченими.

Серед обов'язків, які нею виконувалися, можна назвати і такі, що складали так званий «зворотний зв'язок» у її зносинах з вищестоящими інстанціями. До них можна віднести донесення, звернення, доповіді та тому подібні матеріали керівництва місцевої адміністрації до представників урядових кіл у Петербурзі, а також і щорічні «всепідданіші звіти» губернаторів та генерал-губернаторів цареві, які були однією зі складових такого «зв'язку». Їх вивчення дає можливість значно глибше розібратися у діяльності адміністрації саме в цьому напрямі.

Найбільш загальна характеристика та оцінка подій і найважливіших явищ суспільного життя, що надавалася самодержавству, містилася головним чином у щорічних звітах губернаторів. При цьому вищі сановники Міністерства внутрішніх справ «рекомендували» губернаторам, якими мають бути такі звіти, що і як треба писати, коли їх треба подавати цареві і кому ще їх треба надсилати. Так, у циркулярі міністра внутрішніх справ до губернаторів «Про річні всепідданіші звіти губернаторів» від 20 лютого 1901 р. наголошувалося, що при складанні звітів необхідно «керуватися ... програмою складання звітів..., особливо пам'ятаючи при цьому, що всепідданіші звіти Начальників губерній та областей повинні бути стислими і докладними, у всіх частинах відповідні з істиною зображення життя губернії за звітний рік; і вживати всіх заходів для того, щоб... звіти Ваші були представлені Його Імперській Величності своєчасно. Але при цьому я не можу... не висловити побажання..., щоб про пропозиції Губернаторів...сповіщалося у підлеглих цен-

тральні установи» [31, оп. 631, спр. 97, арк. 3 зв. – 4]. Далі в циркулярі вказувалося про заборону публікації в пресі оцінок за звіти, котрі виставляв імператор, без дозволу на те міністра внутрішніх справ [31, оп. 631, спр. 97, арк. 4].

Тому звіти губернаторів та генерал-губернаторів цього прикордонного краю Російської імперії цареві є одним із тих головних джерел, на підставі яких можна простежити як ставлення, так і оцінку місцевою владою діяльності українських політичних партій та їхніх представників, а також ті дії, до яких вона вдавалася, щоб припинити будь-який антидержавницький рух, у тому числі й український, у керованих нею губерніях.

Наведемо такі приклади. Якщо у звіті Подільського губернатора за 1883 р. про події, що відбувалися у підвладній йому губернії, взагалі відсутні питання громадсько-політичного життя, а головне своє завдання губернська влада при вирішенні нею державних завдань щодо обрусіння місцевого населення вбачала насамперед у проведенні необхідних для цього соціально-економічних заходів [31, оп. 537, спр. 209, арк. 6–6 зв.], то у звіті його наступника за 1900 р. від 16 лютого 1901 р. знаходимо й дещо інше. «Крім пропаганди католицького духовенства, інших видів пропаганди в губернії не простежувалося, за винятком деякої кількості революційних журналів та відозв, що розкидалися по лініях залізниці в період, коли студентів Київського університету виганяли за безладдя або через від'їзд їх на канікули. У прикордонних пунктах були випадки знайдення та спроби ввезення заборонених видань... політичного...духу пропаганди» [31, оп. 631, спр. 477, арк. 9 зв.].

Хоча у звіті Подільського губернатора за 1900 р. політична пропаганда й відображена, та її обриси досить невиразні. Зате в подібному звіті «начальника» цієї ж губернії «камергера Височайшого двору» О. Ейлера за 1905 р. діяльність українських партій та їхніх представників простежується докладніше: «На початку січня серед селян прикордонних повітів з'явилися у великій кількості на місцевому малоросійському наріччі брошури під назвою «Страйк і бойкот», що були видані в Галичині у Львові, в яких доводилася необхідність мирних страйків у боротьбі за свої права» [31, оп. 637, спр. 99, арк. 2 зв.]. А далі губернатор вказував на те, що після Маніфесту 17 жовтня знову була посилена агітація по селах, яка збуджувала в селян надію отримати дарову землю. Тим самим подібна агітація повернула селянам мрію про додаткові нарізання їм наділів землі, що серед них давно існувала [31, оп. 637, спр. 99, арк. 4 зв. – 5]. «У цій агітації особливо діяльну участь здійснювали учителі церковно-парафіяльних і міністерських шкіл і декілька лікарів сільських земських лікарень. Вжиті заходи дещо послабили діяльність агітаторів, але тим часом думка про можливість мати дарову землю справила свій вплив і глибоко запала в душу сільського населення. Вирішення аграрного питання є пекучою проблемою» [31, оп. 637, спр. 99, арк. 5].

Вказав у своєму звіті Подільський губернатор і на наслідки поширення брошур з Галичини та на дії влади для придушення селянських виступів у прикордонних повітах. «16 лютого вперше застрайкували два селища Ушицького повіту, а потім страйк швидко поширився по двох прикордонних повітах – Каменецькому та Проскурівському, що охопив усі селища майже одночасно. У більшості селищ шляхом переконання вдалося залагодити справу та дійти згоди між селянами та землевласниками, але в інших, де особливо виявлялася стійкість селян, застосувалися арешти за ст. 21 Положення про посилену охорону, потім, в обох випадках, винні в розгоні робітників селяни притягалися до відповідальності за протоколами поліції за 38 та 142 ст. Статуту про покарання. На жаль, покарання за цими двома статтями незначні... При такому масовому русі селян бажано застосувати більш суворі репресії, мною було зроблено подання в Міністерство про необхідність видання в законодавчому порядку нової статті спеціально про сільсько-господарські страйки із застосуванням більш суворих заходів покарання. 15 квітня видано закон за проектом правил проти виникнення страйку серед сільськогос-

подарських робітників, котрі нині застосовуються у всіх випадках сільськогосподарських страйків» [31, оп. 637, спр. 99, арк. 2 зв. – 3 зв.].

Розглядаючи далі як приклад звіт подільського губернатора О. Ейлера за 1906 р., знаходимо в ньому таку інформацію про діяльність партій революційного спрямування та їхніх представників: «Переконавшись у відданості корінного населення ісконним початкам російської державності, євреї та євреїствуючі стали агітувати на ґрунті економічних питань, до яких народ внаслідок спільної своєї злиденності ніяк не міг поставитися байдуже» [31, оп. 638, спр. 201, арк. 2 зв.]. Уся справа, виявляється, була в тій агітації, котру розгорнули «євреї та євреїствуючі». Зауважимо про «оригінальність» характеристики агітаторів. Певно, і О. Ейлер, і ті, хто готував для нього матеріали, мали доволі слабе уявлення про революційні партії та їхні програми, оскільки термін «євреїствуючі» надто неадекватно відображав справжній національний склад революційного руху [38, с. 36].

Губернатор з жалем констатує, що «комуністичні ідеї, подані народові підпільним шляхом у найпривабливішому й спокусливому для нього вигляді, обіцянки дармового роздавання землі, знайшли собі благодатний ґрунт серед темного і недосвідченого населення. Під впливом агітації народ починав вірити, що здійсненню цих теорій протидіє виключно один лише уряд, котрий діє заодно з вищими заможними класами суспільства» [38, с. 36]. І далі: «Слухаючи поряд з цим з боку революціонерів постійні підбурювання до найшвидшого вирішення всіх економічних питань власною силою, народ в особі найгірших своїх представників почав здійснювати рекомендовані агітаторами способи економічної боротьби, що перейшли потім у відкрите грабування та розбої» [31, оп. 638, спр. 201, арк. 2 зв. – 3].

Не забув губернатор у своєму всепідданішому звітові показати «згубну роль», на його думку, більшості членів Державної думи, «таємно і відкрито співчуваючих селянському рухові», а «віра селян у всемогутність Думи до першого її розпуску була непереборною» [38, с. 36].

Таким чином, на думку О. Ейлера, головними причинами селянських заворушень були діяльність агітаторів з числа партій революційного спрямування, що поширювали привабливі комуністичні ідеї і тим самим сприяли розгортанню заворушень на економічному підґрунті, а також шкідливий вплив селянських депутатів у Державній думі та поза її межами. При цьому, як бачимо, немає жодного слова, навіть натяку на справжні причини масових соціально-економічних та політичних процесів. І якщо йти за губернаторською логікою, то для того, аби встановити «спокій», достатньо було б переловити агітаторів, покарати різкими селянських ватажків і вислати у «віддаленні місцевості» організаторів страйків. Так і діяв Подільський губернатор О. Ейлер. Правда, ніби між іншим, він зазначає у своєму звіті: «У деяких випадках доводилось вдаватися до збройних дій». Губернатор ненавидить непокірну Думу і тому підтримує урядові заходи щодо неї: «Розпуск першої Думи витверезливо подіяв на все населення» [38, с. 137].

На відміну від попереднього, «всепідданіший звіт» за 1907 р. Подільський губернатор починає бадьоро: «Маю щастя донести, що минулий рік остаточно завершив собою епоху перехідного часу, створеного подіями двох попередніх років, і дав можливість завдяки реакції населення, що настала, почати остаточну ліквідацію всіх пережитих політичних і економічних потрясінь» [38, с. 138]. Говорячи про початок звітнього року, коли «повного спокою ще не було», О.Ейлер висловлює незадоволення тими політичними діячами, які для досягнення своїх особистих цілей «не зупинялися навіть перед такими засобами, як збудження у населення класової ненависті і заклики до загального невдоволення» [38, с. 138] та підтримували «в населенні смуту з метою провести своїх прибічників у Державну Думу і таким шляхом досягти своїх вузьконаціональних бажань» [31, оп. 638, спр. 201, арк. 9 зв.].

Незадоволення губернатора викликали як демократична і революційна преса, так і ліві депутати II Державної думи. «У союзі з цими всіма особами постій-

но залишалася ліва преса, яка систематично доводила необхідність проведення в Державну Думу протиурядових опозиційних елементів. Палкі промови, що виходили в Державній Думі другого скликання, не могли не прищеплювати населенню революційної отрути і, у всякому випадку, ніяк не могли сприяти заспокоєнню країни» [31, оп. 638, спр. 201, арк. 9 зв.].

Із задоволенням сприйняв подільський губернатор розпуск царем II Думи та скликання III Думи на підставі нового виборчого закону. «Після розпуску Думи зацікавленість у діяльності та завданнях Думи спала слідом за цим настільки, що до подальшого обрання III Думи ставилися досить байдуже; лише особи, які брали активну участь у політичних партіях, як у крайньо правих, так і лівих, внесли у виборчу кампанію деяку завзятість» [31, оп. 638, спр. 201, арк. 9 зв.]. Позитивну оцінку давав О. Ейлер діям як генерал-губернатора Південно-Західного краю В. Сухомлинова, так і військовій владі. «Начальником краю, зі свого боку, було видано ряд обов'язкових постанов, кінцева мета яких переслідувала поновлення серед розпропагандованого населення поняття про обов'язок та законність. Серед заходів, що значно сприяли припиненню усякого роду терористичних дій, найбільше значення мали правила про друк, що були видані у формі обов'язкової постанови, які категорично забороняли збудження населення проти уряду, а також введення військово-польових судів» [31, оп. 638, спр. 201, арк. 10]. Таким чином, Подільський губернатор у своїх всепідданіших звітах цареві за 1905, 1906 і 1907 рр. ліву частину з них присвячував подіям визвольного руху, а також ходів й підсумкам боротьби з тими політичними силами, які його очолювали. Не виникає сумніву, що серед них були і представники українських політичних партій революційного спрямування.

Цікаво для порівняння розглянути і всепідданіші звіти ще одного губернатора Південно-Західного краю – Волинського – за 1906 р. та 1907 р. Ось що писав волинський губернатор у своєму звіті цареві про життя підвладної йому губернії в 1906 р. «Воля слова, що була дарована Маніфестом від 17 жовтня, була використана прибічниками смуту серед нижчих прошарків населення, головним чином, серед селянської та робітничої маси. Ідеї соціалізму, що розвивалися в брошурах та прогресивних газетах..., створювали в середовищі робітників та селян заворушення, які надто шкідливо позначилися на громадському спокої. Агітаційна діяльність ворогів порядку та спокою шляхом усного та, головним чином, друкованого слова, досягла в 1906 р. свого апогею. Тенденційна преса користується співчуттям серед населення, і боротьба з нею утруднена» [31, оп. 637, спр. 389, арк. 2–3].

Згадає Волинський губернатор і про антиурядові виступи депутатів у I Державній думі, що сприяли загостренню громадського життя в губернії. «Виступи в I Думі з промовами, направленими на дискредитацію влади та відкидання права чужої власності, викликали серед селян сильне хвилювання умів та були серйозною причиною багатьох гострих явищ у народному житті Волинської губернії, які знайшли свій прояв у влаштуванні сільськогосподарських та робітничих страйків» [31, оп. 637, спр. 389, арк. 3].

Так само бадьоро, як і його сусіда – Подільський губернатор – висловлюється у своєму звіті цареві за 1907 р. Волинський губернатор. «Звітний рік, в цілому, пройшов спокійно, не спостерігалось ніяких видатних протиурядових проявів...» [31, оп. 637, спр. 389, арк. 12]. Стосовно діяльності національних політичних партій губернатор зазначав: «У суспільстві, особливо серед народу, почало розвиватися прагнення до групування в патріотичні та національні партії. «Союз русского народа» своєю діяльністю зумів паралізувати діяльність національних партій» [31, оп. 637, спр. 389, арк. 11 зв.].

Як бачимо, оцінка подій, що відбувалися в губерніях за часів Першої російської революції, сусідніми губернаторами була майже однакова, але, поряд з цим, волинського губернатора турбували ще й питання відносно виховної роботи се-

ред учнівської молоді. Так, у своєму всепідданійшому звіті цареві за 1907 р. він висловлював власні турботи з цього приводу: «...приватні навчальні заклади, що створюються, ...за відсутністю достатнього нагляду за ними з боку урядового навчального керівництва, що не має достатньої можливості здійснювати нагляд у відповідній мірі, у зв'язку з багаточисельністю своїх обов'язків, – можуть відхилятися у справі виховання в бік, який би не відповідав поглядам уряду та інтересам держави». Тому саме тут, на думку губернатора, молоді й могли пропонуватися антиурядові ідеї [31, оп. 637, спр. 389, арк. 16].

У звітах губернаторів цареві за наступні роки про стан у підвладних їм губерніях політичні питання, і це природно, починають займати досить незначну частину і про них згадується лише кількома реченнями. Так, у звіті Волинського губернатора за 1908 р. читаємо: «Маю щастя донести Вашій Імператорській Величності, що за звітний рік життя у Волинській губернії проходило відносно спокійно. У народних масах різноманітних громадських прошарків надто помітно проявляється заспокоєння та впевненість, що порушене пережитими зовнішніми та внутрішніми політичними ускладненнями життя нарешті приходить у нормальний звичайний стан» [31, оп. 639, спр. 629, арк. 2].

У всепідданійшому звіті губернатора цієї ж губернії за 1911 р. вказувалося, що громадське життя у звітному році відбувалося зовсім мирно. У минулі роки на Волині «також проявлявся так званий визвольний рух, хоч і слабшою мірою, оскільки він був спаралізований «Союзом русского народа...». У прошарках інтелігентного населення звітний рік нічим не виділявся, різкої партійності, окрім національної ворожнечі, не помічено» [31, оп. 642, спр. 497, арк. 7, 9].

У подібному звіті Подільського губернатора за 1912 р. вказувалося майже те саме: «Ні рухів суто політичного характеру, ні аграрних заворушень у звітному році не було. Гласний контроль, що здійснюється в цьому відношенні, Дума, так само як і вся її діяльність з розробки правових норм, вибиває з рук протиурядових партій найбільш потужний та випробуваний засіб агітації, що враховує скептицизм, завжди притаманний людському характеру. Останні вибори в Державну Думу проходили цілком спокійно: ніяких ознак агітації з боку крайнолівих партій зовсім не помічалось» [31, оп. 649, спр. 536, арк. 2, 15].

Якщо в щорічних всепідданійших звітах губернаторів цареві партії, що були опозиційними владі, мають переважно узагальнювальні назви, а саме: «ліві», «революційні», «національні» – і серед них важко виділити, про які саме партії йдеться, то в звіті генерал-губернатора Ф. Трепова про стан Південно-Західного краю в 1908–1910 рр. уже більш чітко виокремлені деякі з них. Таке структуроване визначення опозиційних до уряду партій можна пояснити декількома факторами. По-перше, до його канцелярії підлегли йому губернатори надсилали копії своїх звітів цареві, на які він, природно, спирався і використовував для написання і подання цареві своїх власних звітів. По-друге, він мав значно ширше уявлення і можливості для використання матеріалів, що надавалися йому каральними органами влади (Південно-Західним районним охоронним відділенням з центром у м. Києві та губернськими жандармами) як начальнику краю. По-третє, він, як керівник цього прикордонного краю Російської імперії, повинен був в очах центральної влади підтримувати і значно більшу власну обізнаність у справах, порівняно зі своїми підлеглими.

На підтвердження висловлених припущень можна навести такий уривок з уже згаданого звіту: «Звертаючися до діяльності злочинних організацій у Краї, необхідно відзначити, що така проявлялася у 1909 та 1910 рр. у межах Подільської та Волинської губернії вкрай рідко і, судячи з листування, яке до мене надходило, що було здійснено в порядку положення про державну охорону, була виявлена, головним чином, з боку таємних еміграційних агентів, які займалися під виглядом промислу таємним переправленням російських емігрантів через кордон» [31, оп. 641, спр. 732, арк. 11 зв.].

Висвітлюючи настрої населення керованого ним краю, генерал-губернатор вказував: «Порівняно зі смутним періодом 1905–1906 і наступних років, минуле дворіччя 1909–1910 років є благополучним. Хоча політичне життя краю не можна вважати як таке, що увійшло в нормальну колію...» [31, оп. 641, спр. 732, арк. 10 зв.]. Стосовно політичних партій він посилається на свідчення начальника Київського охоронного відділення і зазначає: «...1910 рік вніс почуття байдужості до революційних партій. Тепер для того, щоб викликати в робітничих та селянських масах занепаду зацікавленість у самій ідеї про безладдя, революційним партіям доводиться вже звертатися не до свідомих елементів, що вийшли з цих мас, а до елементу, який легко захоплюється, – до учнівської молоді, серед якої агентам злочинних політичних партій інколи вдається організувати центральні пропагандистські та агітаційні осередки. Правильність останнього погляду підтверджується...тією обставиною, що майже всі безладдя, що мали місце в місцевих вищих навчальних закладах, мали своїм підґрунтям явища винятково політичного, а не академічного характеру» [31, оп. 641, спр. 732, арк. 10 зв. – 11].

Стосовно агітаційної діяльності українських політичних партій революційного спрямування варто наголосити, що вістря своєї роботи вони направляли переважно в селянське середовище. І хоч у звіті генерал-губернатора не вказано назви партій, які спрямовували свою діяльність на селянство Київщини, треба розуміти, що малися на увазі саме українські партії. Адже, як загальновідомо, саме вони найактивніше діяли у сільській місцевості серед селян, учнівської молоді, місцевої інтелігенції. Ось що він писав з цього приводу: «У селянське середовище Київської губернії проникла революційна пропаганда, що заноситься туди учнівською молоддю, службовцями в споживчих лавках, сільськими вчителями, агрономами тощо. Пропаганда ця має тут зручний ґрунт, оскільки місцеві селяни вже заражені нею в попередні роки. Повіти Уманський та Звенигородський є, порівняно з іншими повітами, найбільш заражені революційною пропагандою» [31, оп. 641, спр. 732, арк. 12]. Як бачимо, картина діяльності «злочинних партій», змальована Ф. Треповим у поданні цареві, досить повно відбиває характер подій, що тоді відбувались на Київщині.

Разом з тим, користуючися звітами як одним із джерел для дослідження питання, що розглядається, необхідно враховувати деякі моменти. У звітах губернаторів і генерал-губернаторів до царя інформація, поряд з її узагальнювальним характером, охоплювала значну кількість подій за певний час, як правило за рік, і подавалася більш виважено. Крім того, вона несла в собі й елементи суб'єктивності у погляді на ті чи інші явища, оскільки це залежало від тих, хто і як їх трактував.

Підводячи підсумок, треба зазначити, що керівники губернської адміністрації у Південно-Західному краї та його очільники у своїх діях стосовно представників українських політичних партій Наддніпрянщини та їхніх прихильників застосовували всі методи, форми і засоби, які вони також використовували й відносно інших політичних партій Російської імперії. Разом з тим, слід засвідчити, що активніше вони діяли проти українських партій революційного та націонал-радикального спрямувань, а саме РУП, а потім «Спілки», УСДРП та гуртків українських соціалістів-революціонерів, які на той час ще не були об'єднані в єдину партію, а також УНП. У той же час різноманітна діяльність самодержавної адміністрації в Україні щодо українських політичних партій Наддніпрянщини у кінці XIX – на початку XX ст. і надалі потребує подальшого значно глибшого вивчення та висвітлення.

Бібліографічні посилання

1. Бевз Т. А. Між романтизмом і реалізмом (сторінки історії УПСР) / Т. А. Бевз. – К., 1999.

2. **Борисенко В. Й.** До питання про Револуційну Українську Партію / В. Й. Борисенко // Наукові праці з питань політичної історії : зб. наук. праць / наук. ред. Горшков В. П. та ін. – К., 1991. – Вип. 169. – С. 129–138.
3. **Голобуцький О.** Український політичний рух на Наддніпрянщині кінця XIX – початку XX століття : Дослідження / О. Голобуцький, В. Кулик. – К., 1996.
4. **Головченко В. І.** Від «Самостійної України» до Союзу визволення України: нариси з історії української соціал-демократії початку XX ст. / В. І. Головченко. – Х., 1996.
5. **Грицак В. С.** Губернатор в державному механізмі Російської імперії в другій половині XIX ст. (на матеріалах Харківської губернії): історико-правове дослідження : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних та правових вчень» / В. С. Грицак. – Одеса, 1999.
6. **Донченко С. П.** Ліберальні партії України (1900–1919 рр.) / С. П. Донченко. – Дніпродержинськ, 2004.
7. **Касьянов Г.** Український соціалізм: люди, партії, ідеї (початок XX століття) / Г. Касьянов // Політологічні читання. – 1992. – № 2. – С. 101–114.
8. **Касьянов Г.** Українська інтелігенція на рубежі XIX–XX століть: Соціально-політичний портрет / Г. Касьянов. – К., 1993.
9. **Козицький М. Ю.** Національно-політична думка на Україні (кінець XIX – початок XX ст.) / М. Ю. Козицький, О. В. Поліщук // Наук. пр. з питань політичної історії : зб. наук. праць / наук. ред. Горшков В. П. та ін. – К., 1992. – Вип. 172. – С. 3–14.
10. **Колесник В. Ф.** Шляхом національного відродження: національне питання в програмах та діяльності українських партій Наддніпрянщини. 1900–1907 / В. Ф. Колесник, О. О. Рафальський, О. П. Тимошенко. – К., 1998.
11. **Курас І. Ф.** М. І. Міхновський : постать на тлі епохи / І. Ф. Курас, Ф. Г. Турченко, Т. С. Геращенко // Укр. іст. журн. – 1992. – № 9. – С. 76–91; № 10–11. – С. 63–79.
12. **Курас І. Ф.** Перший речник новітнього українського самостійництва (Микола Міхновський) / І. Ф. Курас // Історія України. – 2000. – № 6. – С. 3–14.
13. **Лавров Ю. П.** Про ідейні й організаційні засади Союзу визволення України / Ю. П. Лавров // Укр. іст. журн. – 1996. – № 6. – С. 79–90.
14. **Лавров Ю. П.** Виникнення і діяльність українських політичних партій / Ю. П. Лавров // «Українське питання» в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.). – К., 1999. – Ч. 2. – С. 248–444.
15. **Матвієнко А.** Генерал Михайло Драгомиров / А. Матвієнко // Пам'ять століть. – 1998. – № 4. – С. 93–105.
16. **Матвієнко А.** Генерал Драгомиров : повернення пам'яті / А. Матвієнко // Дві Русі. – К., 2003. – С. 193–197.
17. **Миллер А. И.** «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (втор. пол. XIX в.) / А. И. Миллер. – СПб., 2000.
18. **Минаков А. С.** Всеподданнейшие отчеты губернаторов как источник по изучению взаимоотношений центральной и местной власти в России второй половины XIX – начала XX веков / А. С. Минаков // Отечественная история. – 2005. – № 3. – С. 170–175.
19. **Михутина И. В.** Украинский вопрос в России (конец XIX – начало XX века) / И. В. Михутина. – М., 2003.
20. **Наумов С. О.** Братство тарасівців / С. О. Наумов // Укр. іст. журн. – 1999. – № 5. – С. 36–44.
21. **Наумов С. О.** Український політичний рух на Лівобережжі (90-і рр. XIX ст. – лютий 1917 р.) : монографія / С. О. Наумов. – Х., 2006.
22. **Овсієнко О. Ф.** Антиукраїнська цензурна політика / О. Ф. Овсієнко // «Українське питання» в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.). – К., 1999. – Ч. 1. – 1999. – С. 172–203.
23. **Овсієнко О. Ф.** Каральні органи царизму / О. Ф. Овсієнко // «Українське питання» в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.). – К., 1999. – Ч. 3. – 1999. – С. 3–68.
24. **Павко А. І.** Політичні партії, організації в Україні: кінець XIX – початок XX століть: зародження, еволюція, діяльність, історична доля. Кінець XIX – лютий 1917 р. / А. І. Павко. – К., 1999.
25. **Павко А. І.** Повчальний досвід вітчизняної історії: політичні партії і організації у громадському житті України модерної доби / А. І. Павко. – К., 2002.
26. **Сініцький А. Ц.** Антиукраїнська політика російського самодержавства (1900–1914 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / А. Ц. Сініцький. – К., 1997.

27. **Стрілець В. В.** Українська радикально-демократична партія: витоки, ідеологія, організація, діяльність (кінець XIX століття – 1939 рік) / В. В. Стрілець. – К., 2002.
28. **Турченко Ф. Г.** Микола Міхновський у період російської революції 1905–1907 років / Ф. Г. Турченко // Наук. пр. іст. ф-ту Запорізького держ. ун-ту : зб. наук. пр. / редкол.: Турченко Ф. Г. (голова) та ін. – Запоріжжя, 2003. – Вип. XVI. – С. 86–105.
29. **Турченко Ф. Г.** Микола Міхновський між двома революціями (1907–1917 рр.) / Ф. Г. Турченко // Наук. пр. іст. ф-ту Запорізького держ. ун-ту: зб. наук. пр. / редкол.: Турченко Ф. Г. (голова) та ін. – Запоріжжя, 2004. – Вип. XVIII. – С. 80–101.
30. **Турченко Ф. Г.** Микола Міхновський: Життя і Слово / Ф. Г. Турченко. – К., 2006.
31. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – Ф. 442.
32. **Чайковський А. С.** За законом і над законом: З історії адм. органів і поліц.-жандарм. системи в Україні (IX – початок XX ст.) / А. С. Чайковський, М. Щербак. – К., 1996.
33. **Шандра В. С.** Київське генерал-губернаторство (1832–1914): історія створення та діяльності, архівний комплекс і його інформативний потенціал / В. С. Шандра. – К., 1999.
34. **Шандра В. С.** Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX ст. / В. С. Шандра. – К., 2005.
35. **Шморгун П. М.** Політичні партії України на початку XX ст.: соціальний склад, чисельність, типологія / П. М. Шморгун // Наук. пр. з питань політичної історії : зб. наук. пр. / наук. ред. Горшков В. П. та ін. – К., 1992. – Вип. 172. – С. 14–25.
36. **Шморгун П. М.** Національно-визвольний рух на Україні на початку XX ст. / П. М. Шморгун // Наук. пр. з питань політичної історії : зб. наук. пр. / наук. ред. Горшков В. П. та ін. – К., 1992. – Вип. 173. – С. 3–12.
37. **Щербак Н. О.** Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX століття) / Н. О. Щербак. – К., 2005.
38. **Ярмиш О. Н.** Каральний апарат самодержавства в Україні в кінці XIX – на початку XX ст. / О. Н. Ярмиш. – Х., 2001.

Надійшла до редколегії 15.10.2009.

УДК 94 (477) «1921/1939»

О. В. Бойко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

«ЛЕГАЛЬНІ» МЕТОДИ ОПОРУ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ АТЕЇСТИЧНІЙ ПОЛІТИЦІ БІЛЬШОВИКІВ В УКРАЇНІ У 1920–1930-х рр.

Комплексно досліджено методи боротьби православного духовенства та віруючих у межах радянського законодавства проти атеїстичної політики більшовиків в Україні у 1920–1930-х рр., обґрунтовано вживану класифікацію методів опору.

Ключові слова: православна церква, духовенство, опір, форми і методи боротьби, атеїстична політика, радянська влада, більшовики.

Комплексно исследуются методы борьбы православного духовенства и верующих в рамках советского законодательства против атеистической политики большевиков в Украине в 1920–1930-х гг., обосновано использованную классификацию методов сопротивления.

Ключевые слова: православная церковь, духовенство, сопротивление, формы и методы борьбы, атеистическая политика, советская власть, большевики.

Methods of the struggle of the orthodox clergy and faithful people in limits of soviet laws against bolshevist's atheistic policy in Ukraine in the 1920–1930-th are comprehensively investigated, used classification of methods of the resistance is being ground.

Key words: the Orthodox Church, clergy, resistance, forms and methods of the struggle, atheistic policy, soviet authority, bolsheviks.

Незважаючи на видану останнім часом низку ґрунтовних праць, присвячених становленню тоталітарного режиму в Україні та масовому опору людей у